

İSLAM DÜŞÜNCEİ ve TANRI TASAVVURU

Metafiziksel Modellerin Bütünsel Değerlendirilmesi

Emrah BOZKURT

12 Mayıs 2025

Özet

Bu makale, İslam düşüncesindeki Tanrı tasavvurunun sadece bireysel argümanlar üzerinden değil, bu argümanların birbirleriyle kurduğu ilişkiler üzerinden bütünsel bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Özellikle ahiret, özgür irade, imtihan, kader, adalet ve kötülük gibi temel metafizik kavramların, Tanrı'nın bilme ve müdahale etme biçimiyle olan bağlantıları üzerinden sistematik bir şekilde ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Parçacı yaklaşımların, Tanrı'nın ahlaki sorumluluğu ve evrendeki adaleti hakkındaki anlayışları eksik ya da hatalı yansıtılabileceğini öne sürülmektedir. Bu bağlamda, Tanrı'nın sistemsel düzeyde işleyen sabit kodları ile insan iradesinin oluşturduğu değişken alanlar arasındaki ayırım, özgür irade ve ilahi bilgi arasındaki gerilimi çözümlemede merkezi bir yer tutar. Makalede ayrıca, İslam metafiziğindeki düşünsel modellerin başka sistemlere entegrasyonunun sınırları ve koşulları da tartışılmakta; bir argümanın başka bir metafizik yapı içerisinde konumlandırılmasının, bağlamından koparılması durumunda anlamını yitirebileceği ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Metafizik, İslam, Din, Felsefe, Ontoloji, Epistemoloji, Rasyonalite, Ateizm, Agnostisizm, Nonteizm, Kötülük Argümanı, Kötülük Problemi

Giriş

Metafiziksel düşünceler, evrenin, insanın, Tanrı'nın ve varoluşun doğasını anlamaya çalışan derin düşünsel modellerdir. Bu modeller, genellikle bir bütün olarak yapılandırılır ve içindeki her bir bileşen, sistemin tamamıyla uyumlu ve birbirini destekleyen bir işlevselliğe sahiptir. İslam düşüncesinde de Tanrı'nın varlığı, adaleti, özgür irade, ahiret inancı gibi argümanlar, bir arada düşünülmeli ve bu bütünsel yapı içinde değerlendirilmelidir. Aksi takdirde, bu düşüncelerin yanlış anlaşılması ve hatalı çıkarımlar yapılması kaçınılmaz olacaktır.

Metafiziksel modellerin doğru bir şekilde değerlendirilmesi için, parçaların bir araya getirilmesi ve bu parçaların kendi içindeki işlevsel bağlarının bozulmaması gerekmektedir. Bu, bir makinenin işlevsel parçalarının başka makinelerde kullanılabilir olmasına benzer şekilde, her bir metafiziksel argümanın başka düşünsel yapılar içinde de entegre edilebileceği bir esneklik sunar. Bu, yalnızca bir modelin içindeki unsurların esnekliğini değil, aynı zamanda o modelin doğruluğunu da gösterir. Bu bağlamda, İslam'ın metafiziksel yapısını ele alırken, her bir argümanın ve kavramın bir arada ve bütünsel bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği gerçeğini savunuyoruz.

1. Metafiziksel Düşünce Sistemlerinde Bütünsel Değerlendirmenin Gerekliliği

Metafiziksel düşünceler, doğaları gereği karmaşık, çok katmanlı ve birbiriyle bağlantılı yapılardan oluşur. Bu yapılar, tıpkı işlevsel bir makine gibi, birbirini tamamlayan ve birlikte çalıştığında anlam kazanan bileşenlerden meydana gelir. Bu tür yapılarda her bir argüman ya da ilke, sadece kendi bağlamı içinde değil, sistemin tümüyle kurduğu ilişkiler üzerinden anlamlı hale gelir. Bu nedenle, metafiziksel bir sistemin herhangi bir bileşenini – özellikle de teolojik düşüncelerde olduğu gibi – bağlamından koparıp tekil olarak değerlendirmek, hem sistemin iç tutarlılığına zarar verir hem de yanlış sonuçlara ulaşılmasına neden olur.

1.1. Makine Modeli: Metafiziksel Bütünlüğün İşlevsel Temsili

Bu durumu daha iyi anlatmak için makineler üzerinden yapılan bir benzetme açıklayıcı olabilir. Bir makineyi oluşturan parçalar, bireysel olarak karmaşık yapılar taşıyor olabilir. Ancak bu parçalar, o makinenin özel işlevine göre tasarlandıkları için, bir araya geldiklerinde belirli bir amaç doğrultusunda uyum içinde çalışırlar. Aynı parça başka bir makineye entegre edilebilir; fakat ya işlevi değişir ya da makinenin yapısı buna göre yeniden uyarlanır. Parçanın özgün işlevi, yalnızca kendi sistemine ait bağlam içinde tam anlamıyla ortaya çıkar.

Metafiziksel düşünceler de benzer biçimde işler. Örneğin, bir düşünce sisteminde yer alan “özgür irade” ilkesi, başka bir sistemde de kullanılabilir. Ancak bu ikinci sistemdeki anlamı, ilk sistemdeki bağlamıyla birebir aynı olmayabilir. Her argüman, yer aldığı metafiziksel modelin iç yapısıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Dolayısıyla, bir argümanın başka bir modele aktarılması, o modelin bütünlüğü göz önünde bulundurularak ve gerekli dönüşümler yapılarak gerçekleştirilmelidir. Aksi takdirde, anlam kaymaları, çelişkiler ve yanlış yorumlamalar kaçınılmaz hale gelir.

1.2. Bütünsellik İlkesinin Teolojik Düşüncelerdeki Önemi

Bu bütünsel değerlendirme yaklaşımı, özellikle teolojik modellerde hayati bir öneme sahiptir. Zira Tanrı gibi tasavvurlar, ahiret inancı, özgür irade, kader, adalet ve imtihan gibi kavramlarla sıkı şekilde örülmüştür. Bu yapı, kendi iç mantığına ve iç tutarlılığına sahip bir bütün olarak inşa edilmiştir. İslam düşüncesinde Tanrı'nın sıfatları (*örneğin adil, merhametli, her şeyi bilen vb.*) bu türden bir bütünlüğün sadece bir parçasıdır. Bu sıfatlar, insanın özgür iradesiyle sınanması, bu sınanmanın dünya hayatında gerçekleşmesi ve sonuçlarının ahirette tecelli etmesi gibi diğer metafizik unsurlarla anlam kazanır.

Eğer bu Tanrı tasavvuru, bu bağlamdan kopararak yalnızca “*Tanrı kötülükler neden müdahale etmiyor?*” gibi izole bir soru üzerinden ele alınırsa, aslında modelin temel mantığı dışına çıkmış olur. Çünkü bu sorunun anlamlı olabilmesi için öncelikle İslam düşüncesinde Tanrı'nın neden mutlak müdahaleci olmadığı, bunun insanın özgür iradesi ve imtihan ile nasıl ilişkili olduğu ve son kertede bu imtihanın sonucunun ahirette nasıl değerlendirileceği gibi tamamlayıcı kavramların da birlikte ele alınması gerekir.

Burada, Tanrı'nın herhangi bir kötülüğü engellemesi, İslam'ın özgür irade ve imtihan sistematiği içerisinde bir müdahale anlamına gelir ve bu müdahale, bireyin özgürce seçim yapmasını engeller. Bu durumda o kişinin ahiretteki sorumluluğu da düşer. Dolayısıyla müdahale, sistemi işlemez hale getirir. Sistemin kendi içinde kurduğu mantık çerçevesinde bu türden kötülüklerin serbest bırakılması, özgürlük ve sorumluluk dengesinin kurulması için gerekli görülür.

1.3. Parçaların Diğer Modellerde Kullanımı: Uyum ve Tehlike

Elbette, bir metafiziksel sistemin parçaları başka düşünsel modellere taşınabilir. Bu, felsefi gelişim ve disiplinler arası tartışmalar açısından yapıcı bir süreçtir. Ancak burada iki önemli koşul vardır:

- a) **Bağlamsal Uyum:** Taşınan argüman ya da ilke, yeni sistemin mantığına ve genel yapısına uygun biçimde adapte edilmelidir.
- b) **Tutarlılık Sınaması:** Argümanın yeni sistemde doğuracağı anlamlar, önceki sistemdeki işleviyle çelişmemeli ya da bütünsel anlamı bozacak şekilde dönüştürülmemelidir.

Aksi halde, örneğin İslam'daki Tanrı anlayışını, özgür irade ve ahiret kavramlarını dışarıda bırakarak değerlendirmek, sistemin iç mantığını göz ardı eden yüzeysel bir eleştiri olur. Bu tür yaklaşımlar, ele alınan sistemin ne dediğini değil ne demesini istediğimizi ortaya koyar. Bu da felsefi açıdan hem rasyonel değildir hem de entelektüel tutarlılıktan uzaktır.

1.4. Sonuç: Eleştiri İçin Bütünsel Okuma Şarttır

Her metafiziksel model, kendi içinde bir “*evren*” gibi işler. Bu evrenin kuralları, işleyiş mekanizmaları ve değer sistemleri vardır. Bir modeli anlamak ya da eleştirmek istiyorsak, bu evrenin iç dinamiklerini anlamak zorundayız. Tanrı tasavvurunu, ahiret inancını, özgür iradeyi, kader anlayışını ve imtihanı birbirinden bağımsız değil, bir bütün olarak değerlendirmek hem adil hem de felsefi bir yaklaşım olur. Bu yapının tamamı anlamlı ya da anlamsız bulunabilir; fakat parçalarına ayrılarak, bağlamından koparılarak yapılan değerlendirmeler, hiçbir zaman sağlam bir eleştiri zemini oluşturmaz.

Bu çerçevede, İslam'daki metafiziksel modellemeyi değerlendirirken, makine benzetmesindeki bütüncül işleyiş gibi bir yaklaşımı benimsemek gereklidir. Parçaları ayrı ayrı değil, bir sistemin içindeki yerleriyle birlikte değerlendirerek ancak hakiki bir anlam ortaya koyabiliriz. Bu yaklaşım, sadece İslam metafiziği için değil, tüm metafiziksel sistemler için geçerlidir.

2. İmtihan ve Özgür İrade

İslam düşüncesine göre insan, dünya hayatında bir imtihan içindedir. Bu imtihan, insanın özgür iradesiyle doğru ile yanlış ayırt etmesine ve bu doğrultuda seçimler yapmasına dayanır. Özgür irade olmaksızın bir imtihandan söz edilemez; çünkü seçim yapamayan bir varlığın eylemlerinin sorumluluğu da olamaz. Bu durumda ödül ve ceza anlamını yitirir, Tanrı'nın adaleti de sorgulanır hale gelir.

Tanrı'nın bir kötülüğü engellemesi, dışarıdan bakıldığında olumlu gibi görülsede, özgür iradeye müdahale anlamına gelir. Böyle bir müdahale, kişinin sınav hakkını elinden alır ve aynı zamanda eylemlerinin sonucunu üstlenme fırsatını ortadan kaldırır. İmtihanın anlamı, insanın özgürce bir tercihte bulunması ve bu tercihin sonuçlarını üstlenmesiyle ortaya çıkar. Dolayısıyla özgür irade ile imtihan, birbirinden ayrılamaz bir bütünün parçalarıdır.

2.1. Özgür İrade Ne Değildir?

Öncelikle, özgür irade kavramının yanlış anlaşıldığı bazı noktalara açıklık getirmek gerekir. Özellikle nonteist çevrelerde, özgür irade adeta tanrısal bir serbesti gibi yorumlanmakta; insanın doğadan, toplumdan, tarihten ve genetikten tamamen bağımsız seçimler yapabilmesi gerektiği düşünülmektedir. Oysa bu, insanın doğasına aykırıdır. İnsan bir Tanrı değildir; dolayısıyla "*mutlak özgürlük*" değil, "*koşullu ve sınırlı özgürlük*" söz konusudur.

İnsan, doğduğu aileyi, coğrafyayı, genetik özelliklerini, hatta dilini bile kendisi seçemez. Tarihsel süreç içinde şekillenen bir toplumun ve kültürün içinde doğar. Bu şartlar, onun yaşam potansiyelini belirler. Ancak bu potansiyel içinde karşısına çıkan seçenekler arasında yaptığı seçimler, özgür iradesini oluşturur. Özgür irade işte bu noktada devreye girer: İmkânlar dahilinde seçim yapabilme kapasitesidir.

2.2. Özgürlüğün Oransallığı

Özgür irade vardır; ancak bu iradenin derecesi ve kapsamı oransaldır. İnsan her zaman mutlak özgür değildir; çeşitli sorumluluklar, beklentiler ve zorunluluklar iradesini sınırlar. Örneğin ailesine bakmakla yükümlü bir birey, iş yerindeki adaletsizliklere karşı tamamen özgür tepkiler veremeyebilir. Toplum kuralları, ahlaki normlar, hukuki sistemler bireyin özgürlüğünü çerçeveler. Bu noktada özgürlük, tamamen yok olmaz; ama içinde bulunulan bağlamın etkisine göre şekil alır.

Ne var ki, bazı çevreler bu sınırlamaları yok sayarak, insanın ya tamamen özgür ya da hiç özgür olmadığını iddia etmektedir. Bu ikili düşünce yapısı (*ya hep ya hiç*) rasyonel değil, duygusal bir tepki biçimidir. Gerçekte ise insanlar gün içinde onlarca seçim yapar, bu da özgür iradenin en azından belirli bir düzeyde var olduğunu gösterir. Özgürlüğün mutlak olmaması, onun tamamen yok olduğu anlamına gelmez.

2.3. İmtihanın Sınırları ve Tanrı'nın Müdahalesi

İslam'da bir insanın imtihanı, sadece sahip olduğu potansiyel dahilindedir. Yani kişi, imtihan edilmediği bir alandan sorumlu tutulmaz. Kişinin karşısına çıkan seçenekler, onun yaşam şartları ve içsel donanımıyla doğrudan ilgilidir. O da bu seçenekler arasından tercih yaparak kendi tekamül yolculuğunu gerçekleştirir.

Eğer Tanrı, kötülük yapan bir kişinin eylemini her defasında engelleyecek olsaydı, o kişinin özgür iradesi ortadan kalkar ve dolayısıyla cezalandırılması da adaletsiz olurdu. Çünkü ortada işlenmiş bir eylem olmazdı. Aynı şekilde o kişi, yaptığı seçimler aracılığıyla kendi kişiliğini, karakterini ve ahlaki gelişimini (*ya da gerilemesini*) inşa edemezdi. İmtihanın temel dinamiği, *eylem – sonuç* ilişkisi içinde bireyin kendi benliğini oluşturmasıdır. Bu gelişim illa ki pozitif olmak zorunda değildir. İnsanlar hatalarıyla, çelişkileriyle, zıtlıklarıyla gelişirler. Bu da hayatın düalist doğasının bir sonucudur.

2.4. Duygusal Tepkiler ve Ontolojik Gerçeklik

Bazı insanlar, bu sistemi kabul etmekte zorlandıkları için öfke temelli tepkiler verirler: “*Tanrı neden imtihan ediyor?*”, “*Tanrı neden kötülöklere müdahale etmiyor?*” gibi. Oysa bu tür tepkiler, sistemin bütünlüğünü ve anlamını zayıflatmaz. Bilakis, bu sorular sorulurken bile kişi, özgür iradesini kullanmakta ve anlam arayışı içinde olmaktadır.

Felsefe, var olanı anlamaya ve açıklamaya çalışır. Varoluşsal sabitler karşısında isyan etmek, felsefi değil, duygusal bir reflekstir. “*Tanrı neden şöyle yaratmadı da böyle yarattı?*” gibi çıkışlar, ontolojik gerçekliğe dair bir argüman değil, bireysel hoşnutsuzlukların ifadesidir. Bu tür sorularla sistemin bütünü reddedilebilir elbette; ancak sistemi parça parça ele alıp, bağlamından kopararak anlamsız göstermeye çalışmak düşünsel dürüstlikle bağdaşmaz.

3. Ahiret İnancı ve Adalet

Ahiret inancı, İslam'ın metafiziksel yapısının temel taşlarından biridir. Dünya hayatında karşılaşılan kötülöklere, adaletsizlikler ve eşitsizlikler, yalnızca bu dünyayla sınırlı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde eksik ve tutarsız bir tablo ortaya çıkar. Ahiret, bu eksikliği gideren tamamlayıcı bir unsur olarak devreye girer. Çünkü İslam'a göre her insan, özgür iradesiyle yaptığı eylemlerin karşılığını er ya da geç görecek; bu da ancak ölüm sonrası varlıkla, yani ahiretle mümkündür. Bu inanç, Tanrı'nın mutlak adaletini ve insanın sorumluluğunu felsefi düzlemde anlamlı hale getirir. Dolayısıyla ahiret inancı, özgür irade, imtihan ve adalet kavramlarıyla birlikte bir bütün olarak ele alınmalı ve değerlendirilmelidir. Bu yapıdan herhangi birinin çıkarılması durumunda, geri kalan unsurlar anlamını kaybetmekte, sistem tutarlılığını yitirmektedir.

Bu noktada, nonteist yaklaşımların yaptığı en temel hata veya eksikliklerden biri ortaya çıkar: Bütüncül bakış eksikliği. Ahiret inancı, genellikle ya göz ardı edilir ya da gerçekleşmemiş bir olgu olduğu gerekçesiyle ön yargılı bir biçimde reddedilir. Elbette burada eleştirilebilir bir yan bulunabilir: Ölüm sonrası yaşama dair doğrudan tecrübe edilmiş, herkesçe kabul edilen nesnel bir veri elimizde yoktur. Ahirete dair bilgi, büyük ölçüde kutsal metinlerin beyanlarına ve inanca dayanmaktadır. Ancak mesele burada ahiretin “*kanıtlanabilirliği*” değil, metafiziksel sistemin iç tutarlılığıdır. Ahiret inancını görmezden gelmek, bu sistemin kendi içinde kurduğu anlamlı ilişkiler ağını da koparmak anlamına gelir. Çünkü Tanrı'nın varlığını kabul edip ahireti

dışarda bırakmak; özgür irade, adalet ve imtihan gibi kavramları anlamsızlaştırır. Tanrı'nın varlığı anlamı mümkün kılabilir; ancak ahiret olmadan bu anlamda adaletin tecellisi ve imtihanın varlığı rasyonel bir zemine oturmaz. Bu sebeple, bu modelin eleştirisi yapılacaksa, bütünsel olarak yapılmalı, parçacı yaklaşımlardan kaçınılmalıdır. Aksi takdirde, ortaya konan tavır rasyonellikten çok bireysel hoşnutsuzluk ya da sistemin kavramsal derinliğinin idrak edilememiş olmasıyla açıklanabilir.

Ayrıca dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus şudur: İslam'ın bu metafiziksel modeli, insanın varoluşsal düzeyde sorduğu temel sorulara anlamlı cevaplar sunmaktadır. “*Hayatın anlamı nedir?*”, “*Neden varım?*”, “*Ne için yaşıyorum?*” gibi sorular, bu modelde yalnızca teolojik değil, aynı zamanda felsefi bir zeminde karşılık bulur. Buna karşın, nonteist argümanların önemli bir kısmı bu tür soruları ya geçiştirir ya da doğrudan reddeder. Tartışmalarda sıkça karşılaşılan “*Hayatın bir anlamı olmak zorunda mı?*”, “*Neden, neden diye soruyorsun?*”, “*Amaçsızlık da bir varoluş şeklidir!*” gibi cevaplar, aslında bu sorulara verilen birer cevap değil; cevapsızlığa yöneltilmiş bir kaçıştır. İnsan aklının doğası gereği “*neden*” ve “*niçin*” sorularına yönelmesi hem bilimsel gelişmelerin hem de felsefi düşüncenin temelini oluşturmuştur. Bu sorulara yönelmenin absürt sayılması, felsefi açıdan da tutarsız ve gelişim karşıtı bir tavrıdır.

Sonuç olarak, İslam'ın metafiziksel modeli; özgür irade, imtihan, adalet ve ahiret gibi kavramları bir bütün olarak ele alarak hem varoluşsal hem de toplumsal düzlemde anlamlı ve tutarlı bir yapı sunar. Buna karşılık, bu modele itiraz edenlerin çoğunlukla sistematik ve bütüncül bir alternatif sunamaması, eleştirilerinin rasyonellikten ziyade duygusal veya tepkisel düzeyde kaldığını gösterir. Eğer bir metafizik sistem eleştirilecekse, bu eleştirinin de aynı derinlikte ve bütünlükte olması gerekir. Aksi hâlde ortaya çıkan durum, sadece mevcut modeli anlamaya kapalı bir reddiyeden ibaret olur.

4. Tutarlı Eleştiri ve Hatalı Çıkarımlar

Metafiziksel modellerin eleştirisi yapılırken en sık karşılaşılan hata, modelin yalnızca bir parçasının ele alınarak genelleme yapılmasıdır. Oysa bir metafiziksel yapı, içindeki temel ilkeler, kavramlar ve argümanlarla birlikte anlamlı hale gelir. İslam düşüncesindeki metafiziksel yapı da buna güzel bir örnektir: Tanrı tasavvuru, özgür irade, imtihan, adalet ve ahiret inancı birbirinden koparılamaz unsurlar olarak bir bütünü oluşturur. Bu yapının herhangi bir parçasını dışlayarak yapılan eleştiriler, ister istemez eksik, yüzeysel ve hatalı çıkarımlar doğurur.

Tıpkı bilimde aynı konu üzerine birden fazla teori geliştirilebildiği gibi, metafiziksel konular da tek bir modelle sınırlı değildir. Hatta bilimsel teorilerin çoğu da kendi içinde birer metafiziksel modelleme içerir; çünkü henüz doğrudan deneyimlenemeyen olgulara açıklama getirirler. İslam özelinde bakıldığında da kutsal metin temel alınarak birden çok metafiziksel model geliştirilebilir. Tarih boyunca mezheplerin ve düşünce ekollerinin ortaya koyduğu farklı *Tanrı-insan-evren* ilişkileri bunun açık bir örneğidir. Bu nedenle, bu modellerin her biri, kendi iç bütünlüğü ve tutarlılığı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Aksi takdirde yapılan eleştiriler bağlamını kaybeder ve anlamsızlaşır.

Ancak özellikle ateist ve agnostik çevrelerde, metafiziksel modeller karşısında rasyonel bir eleştiri yerine, çoğu zaman duygusal hoşnutsuzluk temelli bir tutum gözlemlenmektedir. Bu

tavır, düşünsel bir sorgulamadan çok, kendi varoluşsal hoşnutsuzluklarını ifade etme biçimi olarak karşımıza çıkar. Daha da ilginç olan, bu bireylerin Tanrı'nın var ettiği evrensel düzeni eleştirirken, Tanrı'nın yarattığı evrenden aldıkları veri ve Tanrı'nın verdiği akıl ile alternatif modeller kurmaya çalışmalarıdır. Yani Tanrı'nın kurduğu sistemin içinden, Tanrı'ya karşı sistem üretmeye çalışmak gibi ironik bir çaba içindedirler.

Bu ironik çabanın örneklerinden biri kötülük problemine yaklaşımlarıdır. Sıkça dile getirilen “*Tanrı kötülüğü yaratmasaydı olmaz mıydı?*” veya “*Yeryüzünde sadece iyilik olsaydı daha iyi olmaz mıydı?*” gibi ifadeler, yüzeyde mantıklı gibi görünsede, aslında çok temel bir kavramsal hataya dayanır. Bu kişiler, iyi ve kötünün ontolojik birer mutlak varlık değil, insanlar tarafından üretilmiş izafi ahlaki değer yargıları olduğu gerçeğini gözden kaçırmışlardır. Olaylara ve varlıklara “*iyi*” ya da “*kötü*” demek, bizim sübjektif değerlememizdir. Yani bu kişiler, Tanrı'nın kurduğu sistemi hem deneyimleyip hem de kendi dar akli yargılarıyla yeniden düzenleyebileceklerine inanacak kadar özgüvenli (!) davranmaktadırlar.

Yetmezmiş gibi, bu eleştiriler kimi zaman Tanrı'ya akıl verme seviyesine ulaşır. “*Tanrı bizi neden imtihan ediyor ki?*”, “*Tanrı başka türlü yaratamaz mıydı?*”, “*Tanrı farklı bir sistem kuramaz mıydı?*” gibi sorular, yalnızca alternatif düşünceler üretmek değil, aynı zamanda Tanrı'nın iradesi, bilgeliği ve mutlak kudreti üzerine spekülasyon yapma cüretini barındırır. Bu tavır, rasyonel bir sorgulamadan çok, histerik bir hoşnutsuzluğun dışavurumudur. Zira felsefi duruş, eldeki gerçeklik ve varoluşsal sabitler üzerinden değerlendirme yapmayı gerektirir; duygularla, temenniyle veya hoşnutsuzlukla felsefe yapılmaz.

Dolayısıyla Tanrı'nın yaratmış olduğu sistemin parçalarını, yalnızca hislere dayalı olarak eleştirmek; “*neden böyle de şöyle değil?*” sorularıyla Tanrı'nın tasarruflarını beğenmemek; hem epistemolojik sınırların hem de felsefi yöntemin açıkça ihlalidir. Bu yaklaşımlar, Tanrı'nın niyetini okumaya kalkışmaktan başka bir şey değildir. Oysa insanın yapabileceği tek şey, olan üzerinden düşünmek, gözlemlemek ve sonuçlar çıkarmaktır. Varlığın kendisine gerçekleşmesi mümkün olmadığı halde alternatif senaryolar yazmak, rasyonellik değil sadece histeriklik olacaktır.

İslam'ın ortaya koyduğu metafiziksel model, bütünsel olarak inanç olduğu halde kendi iç bütünlüğü ve cevapladığı varoluşsal sorular ile rasyonel bir yapıya sahiptir. Bu modele yapılan eleştiriler de aynı derecede bütünsel, rasyonel ve tutarlı olmalıdır. Aksi takdirde, bu eleştiriler yalnızca birer hoşnutsuzluk manifestosu olmaktan öteye gidemez.

Sonuç

Metafiziksel düşünce sistemleri, yalnızca bireysel argümanların toplamından ibaret olmayan, kendi iç mantığına, işleyişine ve değer sistemine sahip bütüncül yapılardır. Bu nedenle, özellikle İslam düşüncesinde olduğu gibi Tanrı, özgür irade, ahiret, kader ve imtihan gibi temel kavramların bir arada, bağlamsal bütünlük içinde değerlendirilmesi gereklidir. Bu yapılar, tıpkı bir makine gibi, parçalarının işlevselliğini yalnızca sistemin bütünlüğü içinde sürdürebilir. Her bir metafiziksel kavram, diğer kavramlarla olan ilişkisi üzerinden anlam kazanır.

Özgür irade, İslam'ın imtihan anlayışının merkezinde yer alır. Bu irade, insanın sınanabilmesi ve yaptığı tercihlerden sorumlu tutulabilmesi için zorunludur. Tanrı'nın mutlak

müdahaleci olmaması, sistemin adalet ve sorumluluk ilkeleriyle doğrudan bağlantılıdır. Müdahale edilmemesi, insanın kendi seçimiyle iyi ya da kötü bir eylemi tercih edebilmesini mümkün kılar ve bu da imtihanın anlamını oluşturur.

Metafiziksel sistemleri değerlendiren ya da eleştiren yaklaşımlar, yalnızca belirli parçalar üzerinden değil, bu parçaların oluşturduğu bütünsel yapı göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Parçaları bağlamından kopararak yapılan değerlendirmeler hem sistemin kendisini yanlış yansıtır hem de felsefi olarak tutarsız olur. Bu durum, özellikle teolojik modellerde, Tanrı anlayışının adalet, özgür irade ve ahiret gibi unsurlardan bağımsız şekilde ele alınmasının doğuracağı anlam kaymalarıyla açıkça görülmektedir.

Sonuç olarak ister savunma ister eleştiri amacıyla olsun, metafiziksel modellere yaklaşırken bütünsel okuma ve bağlamsal tutarlılık zorunludur. Bu yaklaşım, sadece İslam düşüncesi için değil, tüm metafiziksel ve teolojik yapılar için geçerli evrensel bir yöntemdir. Parçaların yerli yerinde ve sistem içi anlamıyla değerlendirilmesi, felsefi tartışmaların sağlıklı, derinlikli ve adil bir şekilde yürütülmesini sağlar.